

BOGERIA I SALUT MENTAL A VALÈNCIA
EL MANICOMI DE JESÚS (1866-1989)

Estudis Universitaris—181

CÁNDIDO POLO GRIÑÁN

Bogeria i Salut Mental a València El Manicomi de Jesús (1866-1989)

institució
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació
VALÈNCIA, 2021

Aquesta obra ha obtingut el Premi València d'Assaig 2021 convocat per la Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, atorgat per un jurat presidit per Maria Josep Amigó Laguarda, vicepresidenta de la Diputació de València, i integrat per Maria Lourdes Toledo Lorente, Núria Cadenes Alabèrnia, Gustau Muñoz Veiga i Vicent Salvador Olmos Tamarit.

Edició composta amb lletra Andralis ND OSF i Andralis ND SC, impresa en l'interior sobre paper Prinset Ivori de 90 g/m² i en la coberta Image Silk de 350 g/m²

© 2021, Cándido Polo Griñán
© 2021, d'aquesta edició:
Institució Alfons el Magnànim
Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació
Diputació de València
Corona, 36 — 46003 València
Tel.: +34 963 883 169
contacte@alfonselmagnanim.com
www.alfonselmagnanim.net

ISBN: 978-84-7822-905-5
DL: V-2730-2021

Disseny de la col·lecció: Fèlix Bella
Disseny de la coberta: Juan Nava
Fotografia de la coberta: Porta principal del Manicomi Provincial de València, des de l'interior, Carlos Heimann, 1989
Maquetació de la coberta: Pablo Pastor
Maquetació: Gràfiques Vimar

Impressió: IMPREMERIA
DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

*En homenatge als milers d'interns que van haver de patir la reclusió institucional
i l'abandonament corporatiu, mentre arribava el Manicomi Model.*

*Amb el desig de promoure un compromís més gran per a combatre les actituds de rebuig
cap a les persones amb malalties mentals i fomentar una consciència social més solidària.*

Índex

Introducció 11

1. El limbe emmascarat 15

L'altra cara de la València burgesa 15

Ni absolutistes, ni liberals: un submon marginal 28

Un trasllat provisional 43

Memòria de fi de segle 57

2. En busca del Manicomi Model 71

Asils, hospitals o colònies 71

Cap a la reforma republicana 82

Entre el cel i l'infern 103

Una renovació interrompuda: la Guerra Civil 111

3. Temps de silenci 131

Psiquiatria nacionalcatòlica 131

L'activisme terapèutic 145

El Congrés de València, 1950 154

En els confins de l'ànima 159

4. Victimisme i megalomania 169

Exercicis espirituals 169

Un escàndol mediàtic 185

La terra promesa 199

Crònica del desmantellament 209

Conclusió 229

Bibliografia 233

Introducció

Entre les coses que van impressionar Richard Ford en el seu conegut viatge per Espanya durant la primera mitat del segle XIX hi havia les cases de folls o d'orats, com es denominaven en temps antics. Es tractava de refugis que no sols resultaven desagradables per a la gent amb seny, per l'aspecte tristíssim, sinó encara més degradants per als alienats, fet que permetia al cronista anglés deduir el funcionament pervers que tenien: «La locura, indudablemente, trastornaba al mismo tiempo la inteligencia de los enfermos y endurecía las entrañas de los que les cuidaban». Un escenari en el qual no era gens estrany que el seu influx acabara estenent-se a tothom, seguint la creença popular sobre el poder contagiós que tenia: «Algunos de éstos, al entrar allí llevados por sus parientes para quitárselos de en medio, no estaban locos; pero tardaban poco en estarlo, pues la soledad, la pesadumbre y el hierro acaban con los cerebros» (Ford, 1988: 239). No li faltava raó al pioner entre els hispanòfils europeus, que segurament coneixia bé les calamitats del manicomi londinenc de Bedlam i esperava trobar entre els nostres algun tracte diferent.

Lamentablement tampoc era així. Just en aquells dies, Isabel II va poder conèixer l'estat lamentable en què malvivien els alienats del seu regne quan el Govern va prendre la decisió d'erigir sis manicomis model en sis províncies (Madrid, Barcelona, València, Saragossa, Valladolid i la Corunya), com ja havien proposat els alienistes a França. Però, acabada la centúria, només el de Santa Isabel de Leganés s'havia posat en funcionament, des de 1851, i no precisament en un edifici de nova planta, sinó en un antic palau de segona mà deteriorat i que a penes es va restaurar en les moltes deficiències que tenia. En uns i altres casos s'utilitzaven les mateixes raons per a excusar l'incompliment –falta de recursos econòmics per a mamprendre l'empresa–, sense que es poguera sospitar alguna rebel·lia de comú acord. Més aïna pareixia una conseqüència que el finançament s'havia derivat a l'Administració local de les províncies instaurada en 1833, en el marc jurídic de la Llei de beneficència de

1849. N'hi ha prou de fer un repàs superficial al convuls segle XIX, entre guerres, aldarulls militars i revoltes revolucionàries per a comprendre'n la inestabilitat política i administrativa, fins a arribar als anys del Desastre amb les últimes raneres d'un imperi en declivi. Amb el panorama decadent exposat i l'empobriment generalitzat del país, es comprén que la cura dels bojos no fora un assumpte prioritari i que la nostra medicina mental patira un endarreriment considerable.

Però més enllà de la consideració mèdica, com a fenomen psicosocial, la bogeria pot suposar una transgressió de l'orde i la convivència en posar en qüestió els valors del sistema. Així ha sigut en el curs del temps en civilitzacions ben diferents, quan es reproduïx la dialèctica entre allò normal i allò patològic, que sovint té una representació visible en diverses manifestacions culturals i artístiques. Quant al manicomi, la imatge pública que té és la d'un microcosmos marginal, on es reproduïx la trobada entre la raó i la desraó, un parell de forces obligades a entendre's mitjançant la convivència dels actors protagonistes, interns i professionals. Sense oblidar-nos del decisiu lloc dels gestors polítics, encarregats en cada època d'establir la normativa i arbitrar la interacció amb la comunitat des de les entitats responsables; en el cas que ens ocupa, la Diputació Provincial de València, des del principi fins al final. El manicomi és doncs un exemple clar d'«institució total», segons la definició que encunyà la sociologia de la desviació en els primers anys seixanta, que va contribuir a l'estudi dels desajustaments de convivència i els mecanismes de l'etiquetatge i l'estigma, de gran rellevància en salut mental. També des de l'OMS es qüestionava des de mitjan segle la utilitat terapèutica de la institució asilar, amb el suport d'altres disciplines psicològiques afins a les ciències socials i els moviments crítics de la psiquiatria i la salut pública. Finalment, la proliferació de col·lectius socials contra la vulneració dels drets dels interns i la complicitat dels professionals va complicar el futur dels manicomis per la seua dubtosa legalitat. Molts autors des de diferents disciplines hi han reflexionat, per la qual cosa haurem d'arreglar les seues aportacions al llarg del recorregut per la història

social de la bogeria que ens proposem, per a evitar les limitacions d'una mirada exclusivament psiquiàtrica.

Partim de la delimitació d'un itinerari espaciotemporal concret i ben fitat: el Manicomi Provincial de València, entre l'obertura en 1866 i el tancament en 1989. Totes les irregularitats adés descrites es van reproduir allí, des que fora triat amb caràcter provisional fins a la clausura definitiva, al cap de 123 anys. I encara hui es troba a faltar un examen monogràfic del centre que incloga la trajectòria completa segons que va passant a l'oblit que existí, la qual cosa es va celebrar a la fi del mil·lenni amb el tancament públic d'una ingrata relíquia. Es tractava d'un moment propici per a la recapitulació històrica, com tots els finals d'època, que en el nostre camp es presta a l'hàbit recurrent d'examinar el grau de seny de la humanitat. No pretenem anar tan lluny, òbviament. Però l'experiència reuneix unes característiques singulars per a la reflexió concreta des d'una ciutat a la qual s'atribueix la fundació del primer asil per a folla a principis del segle xv, com consta en molts testimoniatges i publicacions. Precisament el mite primigeni ha acabat servint com a coartada perversa, en superposar-se el discurs autocomplaent a la paràlisi general que solen patir els establiments marginals. I sempre amb l'excusa de postergar els canvis, una vegada i altra, fins que es poguera escometre una empresa a l'altura del seu passat digníssim. Una ambivalència que ha acabat generant una estranya bipolaritat en els successius responsables institucionals, entre el victimisme crònic i les reaccions triomfalistes. Fins a sembrar un desconcert general en reclamar l'experiència valenciana com a exemple d'urbs piadosa i benefactora, mentre Jesús era qualificat com el pitjor dels manicomis que hi havia. I així durant més d'un segle, fins que es va poder fer realitat el somni del Manicomi Model; només que, amb tants ajornaments, la concepció modèlica de l'hospital havia quedat obsoleta i s'allunyava de les directrius preventives i rehabilitadores modernes amb eix en la comunitat. No obstant això, el tardofranquisme no va dubtar a fer seu aquell vell projecte, fent servir la pedrera de mitologia autòctona –des del pare Jofré fins a la Mare de Déu dels Desemparats–, per a fonamentar de legitimitat nacio-

nalcatòlica la reivindicació de València com a bressol de l'atenció al malalt mental. Així, en ple deliri megalòman i patrioter no sols es va sostindre amb malbaratament la seua vocació d'exemplaritat, sinó que el flamant Hospital Psiquiàtric de Bétera que l'havia de rellevar es presentava com el millor d'Europa i un dels més bons del món. Mentrestant, el Manicomi de Jesús es resistia a amollar el testimoni i encara prolongaria inexplicablement l'agonia durant quinze anys més, amb perjuí greu per al nou hospital. Sens dubte, una experiència insòlita que, més enllà del marc de l'assistència sanitària, reflecteix trets de la societat i la cultura valencianes que val la pena investigar.